

ТЕХНІКИ УГОРСЬКОЇ ВИШИВКИ ЗАКАРПАТТЯ

Коприва А.Т., кандидат мистецтвознавства

Закарпатський художній інститут

Анотація. У даній публікації приводяться результати дослідження технік угорської вишивки Закарпаття, яке проводилося автором протягом 1999-2005 рр. Визначено найбільш актуальні техніки. Зроблено порівняльний аналіз технік угорської вишивки з українською.

Ключові слова: вишивка, техніки, стібок, нитка, голка, тканина.

Аннотация. Коприва А.Т. Техники венгерской вышивки Закарпатья. В данной статье приводятся результаты исследования техник венгерской вышивки Закарпатья, которое проводилось автором на протяжении 1999-2005 гг. Определяются наиболее актуальные техники. Сделано сравнительный анализ техник венгерской вышивки с украинской.

Ключевые слова: вышивка, техники, шов, нитка, иголка, ткань.

Annotation. Kopriva A.T. Techniques of Hungarian embroidery of Transcarpathia. This article concludes the results studies made by the author in 1999-2005 on techniques of Hungarian embroidery of Transcarpathia. The most actual techniques are emphasized. A comparison of the Hungarian and Ukrainian techniques has been made.

Key words: embroidery, techniques, stitch, thread, needle, fabric.

Постановка проблеми. Композиція і художня виразність вишивки у значній мірі пов'язані з технікою виконання, яка диктує форму мотивів і структуру декору. Техніки, за допомогою яких прикрашали одяг вишивкою, та інші речі побутового характеру, мають свою історію та специфіку. Кожна з них виникла завдяки винахідливості вишивальниці або шляхом запозичення окремих технологічних прийомів із вишивки інших культур.

В Угорщині та на Закарпатті вишивка на домотканому полотні становила суто жіночий витвір декоративно-ужиткового мистецтва та ремесла. Вишиті вироби не були предметом купівлі чи продажу, їх не виставляли на ярмарках [1]. До ХХ ст. не було окремих збірок орнаментики, як, наприклад, у кушнірів. Відомо також, що на це суто жіноче ремесло не накладали таких суворих заборон, як на оздоблення шкіряного одягу та цифросюрів [2]. І хоча пропорції, техніки, колориту ніхто не зводив до загальноприйнятих норм, у народному мистецтві вишивки збереглося найбільше традиційних рис.

Дівчатам потрібно було вже від самого дитинства навчатися вишиванню так, як і іншим видам домашніх занять. Перші вироби, якими переважно були серветки та рушники, виконували за традиційними техніками. Хоча перші роботи молодих вишивальниць були ще не зовсім досконалими, проте навіть ці вироби знаходили своє використання у побуті. Інколи навіть пробні дитячі зразки мали утилітарну або декоративну функції, їх використовували для витирання рук, а кращими оздоблювали інтер'єр. З цим пов'язано угорське традиційне прислів'я "Хто як знає, так і вишиває, ним і користується".

Технічне виконання вишивок піддавалося привселюдному огляду. Приміром, під час святкових подій, весілля чи поховальних процесій жінки обов'язково вивішували на ганку або ґратах своє придане, щоб односельчани оцінили, наскільки вдало газдиня володіє голкою [1]. Це було своєрідним іспитом, який, у гіршому випадку, міг закінчитися соромом для жінки, якщо вишиті вироби не були виконані технічно грамотно чи не приведені у належний стан. Але частіше обходилося без образ, гості тільки зауважували наступне: “Хто не має можливості кращого побачити, тому і це подобається”, – тобто, не засуджували газдиню, а брали до відома, що вона просто на більше не здатна.

Були випадки, коли вишивальниця за рахунок дуже якісної роботи отримувала визнання у вищих колах суспільства та одружувалася з чиновником чи заможним дворянином. Але у більшості випадків вела гуртки вишивання у гімназіях чи інших загальноосвітніх шкільних закладах, а також користувалася найбільшим авторитетом на вечорницях.

Для вишивання угорки використовували нитки різних видів – конопляні, лляні, вовняні, шовкові, які фарбували природними барвниками та закріплювали оцтом або іншими кислими розчинами. У XVII – XVIII ст. також використовувалися металеві, позолочені, сріблясті нитки, якими вишивали не тільки сакральні тканини, але і декоративно-ужиткові витвори. Переважно ці нитки завозили з Європи та країн Сходу до часу заснування у Мукачівському замку в кінці XVII ст. вишивальної майстерні, де виготовлялися також і металеві нитки “skyflum” [3]. У XX ст. більшої актуальності набирають фабричні нитки – ірис, муліне, штапельні, синтетичні та ін. Досить часто використовували для вишивання нитки основи домотканих тканин.

Аналіз попередніх досліджень. На початку XX ст. відома угорська етнограф Г. Полойтої на основі зібраних експонатів, які зберігаються в Угорському етнографічному музеї, ділить вишивку на чотири основні групи за технікою виконання: 1) різновиди гладі; 2) різновиди хрестика; 3) ланцюжкові техніки; 4) різновиди мережок [4]. Але на сучасному етапі наукових досліджень в Європі найбільш відома класифікація вишивок за техніками виконання, що діляться на 7 груп. Цю класифікацію запропонували в другій половині XX ст. швейцарські вчені із м. Базель Бошер та Мюллер [1]:

1. Вишивки, стібки яких наносяться на поверхню тканини по прямій лінії.
2. Техніки із стібками, які повертаються у напрямку до початкової позиції.
3. Коли стібки заповнюють зворотню частину вишивки досить великими стібками.
4. Техніки, в яких постійно змінюється напрям наступного стібка.
5. Технічні прийоми, де простежується перетинання стібків.
6. Різновиди ланцюжкових технік.
7. Комбіновані техніки.

На відміну від вище наведених систематизованих типологій технік вишивання, достатньо прийнятною є також українська, яка ділить шви на основні та доповнюючі. Основні поділяються на рахувальні та декоративні.

Результати дослідження. Важко відзначити, які техніки є угорськими за походженням, про що у свій час наголошувала угорський етнограф Едіта Фел. На давніх народних вишивках можна знайти комбінації з багатьох технік, певну невизначеність щодо технічних прийомів, це підтверджується акцентацією на заповнення площини орнаментом, таким чином ігноруючи ретельність самої техніки виконання. На основі вищесказаного можна визначити окремі стадії, які проходили у формуванні технічних засобів та їх актуалізації. Залежно від тенденцій моди змінювалися і засоби, надаючи перевагу спочатку одній, потім другій техніці. Отже, якщо об'єктивно охарактеризувати вишивку XIX ст. і локалізувати окремі засоби, то тут яскраво виражені три техніки, а також їх різновиди, а саме: 1) гладь; 2) хрестик; 3) вирізування. Відзначимо, що найбільшою популярністю користувалися на Закарпатті рахувальні техніки [5]. Паралельно існували й інші техніки, такі як виколовання, рішельє та ін., проте у побутовій вишивці угорців Закарпаття вони використовувалися менш інтенсивно.

Перед тим, як охарактеризувати найпоширеніші техніки виконання, необхідно розглянути найпростіші методи нанесення стібків на тканину.

Одним із найпростіших в угорській вишивці вважається шов “поперед голки”, закарпатські угорці його називають “szővőöltés” (“ткацький шов”), він наноситься на поверхню тканини за допомогою виколовання голки з виворітної сторони, через 3-4 нитки на лицевій робиться стібок, з виворітної наступне виколовання робиться у тому самому напрямку із визначеним інтервалом [6]. За допомогою чергування окремих довжин та різниці у розміщенні стібків по вертикалі формуються метричні смуги рапортних композицій і з'являється ефект ткані поверхні виробу. Цей засіб належить до давніх технічних прийомів, майже напрямку він походить від ткацтва.

До цієї категорії також можна зарахувати “előöltés” (“попередня прошивка”, “допоміжна прошивка”), які характеризуються рівномірним розташуванням стібків на лицевій та виворітній сторонах із однаковим інтервалом між ними. Цю техніку переважно використовують для нанесення силуетних контурів орнаменту, а також застосовують у комбінаціях з іншими техніками.

Однією із найбільш поширених технік вишивання на Закарпатті є гладь [7]. Потрібно відзначити, що угорці не роблять різниці між назвами технік “гладь” і “низь”, це пов'язано із схожістю у виконанні. Техніку гладі застосовують при вишиванні майже всіх побутових і декоративних тканин, а також і одягу. Найчастіше угорці використовують у вишивці техніку звичайної, прямої гладі, яка утворюється за допомогою щільно розташованих паралельних стібків із лицеві та зворотної сторони, інколи із невисоким рельєфом. Ця техніка аналогічна звичайній українській гладі. Ритмічне чергування стібків дуже часто розташовувалося по наростаючій чи спадаючій прямій, що залежить від визначеної форми геометричного або рослинного орнаменту. Для

отримання рельєфної поверхні угорці попередньо прошивали контур нанесеного орнаменту, а потім вишивали гладдю по площині визначеного мотиву. Одним із найпоширеніших технік вишивання є також коса гладь (“laposóltés ferdén”), яка майже нічим не відрізняється від української інтерпретації цієї техніки [8].

Крім вище описаних видів гладі, на цій території побутують і різні види економної гладі. Наприклад, “laposóltés hamis” (“лукава гладь”), під час виконання якої стібки на лицевій стороні також паралельно розташовані, але на виворотній замість довгого стібка у протилежному напрямку робиться дуже маленький стібко́к у правий бік. Ця техніка вишивання також використовується у якості основи в рельєфній гладі. Ефективність її полягає в тому, що вишитий орнамент у результаті не набуває занадто грубої маси, зберігаючи при цьому чіткість самого рельєфу. Найбільшої актуальності, особливо у першій половині ХХ ст., набула “економна гладь” – техніка, яка за способом виконання описує вісімку і нагадує оксамитовий шов. Угорці його називають “nyolcasóltés tómtóten” (“вісімковий шов з наповненням”), а в багатьох селах Мукачівського та Берегівського районів цей шов поширений під назвою “економна гладь”. Особливість цієї техніки полягає в тому, що голка прямує навскіс у протилежному напрямку, потім робиться невеликий стібко́к на виворотній стороні так, щоб голка вийшла на j від вихідної позиції між останньою та передостанньою ниткою. Потім вона повинна прямувати до краю визначеного орнаменту, перетинаючи останню нитку. Цей рух у результаті описує вісімку. Заповнення орнаментальних композицій цією технікою урізноманітнює фактуру вишитої поверхні, оскільки по центру утворюється ще один ніби вплетений ярус, який пластично ділить вишиті елементи на три частини.

Подібна техніка, яка відрізняється більшим інтервалом між стібками, називається “margitóltés” (“стібок моргіт”) [4]. На перший погляд із лицевої сторони вона нагадує техніку, відому в українській вишивці під назвою “косичка”, але за рахунок чітко виражених перетинів ця техніка більше схожа вже на хрестик. В окремих випадках в стібки лицевої сторони вишивки пропихають нитку – під стібко́к, а потім назовні через місце перетину наступних двох стібків, що нагадує українську техніку “бігунець”, або “черв’ячок”.

Хрестик є однією із найдавніших технік, які були поширені на території Закарпаття ще у часи пізнього Середньовіччя. Яскравим прикладом цього служить знайдена березька вишивка із с. Такош, яка датується ХVІІ ст., глибоко стилізовані геометричні орнаменти її виконувалися саме цією технікою. Про це свідчить також і давня традиційна назва хрестика “merkelés”, яка була поширена серед угорського населення до 40-х років, а в деяких селах вживається і нині. Потрібно відзначити також, що угорцям відомі й інші різновиди цієї техніки, але в Україні цих різновидів значно більше [9]. Переважно на Закарпатті домінує простий хрестик, або як його ще прийнято називати – “ретяз”. Він характеризується двома косими стібками, які перетинаються на лицевій стороні

виробу, а на зворотній розташовані паралельно. Окремі труднощі в опануванні цієї техніки описує у своїх спогадах заслужений майстер народного мистецтва Мар'яна Профус: “Перед тим, як отримати конкретне завдання, п. Катерина (засновниця ткацького та вишивального гуртка при ЗОШ с. Береги – К. Полоні) перевірила, наскільки я володіла технікою хрестик. Виявилось: наскільки б я не старалася без вузлів вишивати, техніку все одно не знала, оскільки на виворітній стороні у мене не було паралельних стібків”. Отже, ця, ніби на перший погляд, проста техніка мала певні складнощі, які полягали у точності та бездоганному виконанні. Одним із різновидів хрестика, який досить часто з'являється на уторських вишивках, є техніка, відома в Україні під назвою “козлик”, а в деяких джерелах вона фігурує під назвою “ретяз з назад хрестиків”. Угорці таку техніку називають “fonottas himzés”, що означає „вишивка з плетінням”. Ця техніка асоціювалася в народній уяві із заплетеною косою дівчини, що стало причиною виникнення її традиційної назви. Ця назва також характеризує види переплетення стібків, які утворюються внаслідок перетинів між ними. Потрібно відзначити, що починають цю вишивку із звичайного вишитого хрестика, а потім продовжують козликом, який угорці вишивають, як і більшість технік, від себе. Відмінності цієї вишивки від інших хрестикових технік полягають у тому, що продовжується робота із вишитого стібка по косій, який спочатку перетинає, а потім сам перетинається двома меншими стібками, і в результаті утворюється по діагоналі відразу два квадрати, які ритмічно повторюються у напрямку горизонтальної лінії. Дошивши до кінця, перевертали тканину і таким самим методом шили у зворотному напрямку.

Штапівкою також володіли закарпатські угорці, хоча ця техніка, на відміну від простого хрестика, була менше популярна. Угорці штапівку називають “kockaöltés” (“квадратний стіб”) [10]. Це пов'язано із квадратною формою, яку описують стібки, вишиті по діагоналі відносно ниток основи та піткання. Технічні особливості майже нічим не відрізняються від української інтерпретації цієї техніки. Після першого стібка по косій на виворітній стороні тканини голку повертають у напрямку, перпендикулярному до попереднього стібка. У результаті всі стібки розташовуються паралельно по діагоналі. Дошивши до краю тканини, так само виконують стібки у зворотному напрямку, з'єднуючи протилежні стібки між собою.

Техніка вирізування набула особливої актуальності на Закарпатті з середини XIX ст., але це не означає, що угорці до цього періоду її не знали. Крім сучасної назви “vakdolások” (вирізування), угорці вживають також і стару досить поширену назву “fehères himzés”, що означає “білява вишивка”. Це було пов'язано із тим, що на давніх вишитих взірцях у цій техніці майже не застосовували кольорових ниток, оскільки акцент робився на ажурний ефект у вишивці [1]. Інколи ця техніка комбінувалася з мотивами ялинкових гілочок, вишитих біллю. Саме походження давньої назви вказує на те, як стверджує Георгіна Лендел, що основне застосування техніки вирізування було призначене для білизни. Наприкінці XIX ст., а особливо в XX-му, цю техніку

вже комбінують із кольоровою гладдю. Вже сама назва свідчить про ті засоби, за допомогою яких утворюється на полотні ажурний орнамент. Нитки полотна різали по контуру орнаменту і витягували, а потім обробляли краї зрізів, далі ниткою обкручувалися відокремлені вертикальні та горизонтальні нитки чисниці. В кінці доповнювали вишивку різними рослинними та геометричними мотивами, виконаними кольоровими нитками, гладдю. Від української техніки угорська відрізняється стилем закріплення ниток на кутах вирізів. В Україні поширено було закріплення ниток по кутам вирізаного мотиву – хрестиком, а для угорських технік характерний косий стібок, а інколи на кутах зовсім відсутнє закріплення.

Досить розповсюдженою у цьому регіоні була техніка мережки. Вона зустрічається тут у різних інтерпретаціях. Найтрадиційнішими є “azsuroltes” (“мережка затягуванка”), “azsuroltes, atforditot” (“мережка затягуванка перекручена”), “azsuroltes, kozepso csomozassal” (“одинарна ляхівка”), “azsuroltes, zegzugban futo” (“роздільний прутик”). Із цих видів майже всі зустрічаються і в українській вишивці. Потрібно відзначити деякі відмінності, наприклад, у тому, що верхні закріпки у вишивках “роздільний прутик” та “затягувана мережка” нашивалися по косій. Також, порівнюючи з угорською вишивкою, в Україні досить рідко використовували техніку “затягуванки перекрученої”.

Особливо поширеною серед мережок була техніка „змережування розшивкою”, при виконанні якої використовували тоненькі нитки білого кольору [8]. Процес змережування тут завжди проходив у напрямку від зовнішніх країв до центру. Роботу розпочинали вирізанням на тканині клаптиків довільної форми кола чи квадрата, краї отвору декілька разів оброблялися, а потім їх заповнювали мережкою, яку у побуті угорці часто називають “rókózás” (“павучкування”). У вишивці цією технікою стібки наносять у кілька рядів, які інколи ще й переплітають один з одним. Досить поширеною в угорців є також техніка “змережування плахтовим швом городками”, яку угорці називають “összehurholás”. За її допомогою переважно зшивають полотна скатерки так, що між ними утворюється мережка. При виконанні вишивки цією технікою важливо відзначити, що стібок прямує по діагоналі або по прямій у напрямку до протилежного полотна, утворюючи мережку. Інколи цей вид змережування робився за допомогою чергування окремих груп стібків з попередньо визначеним, рівномірним інтервалом між ними. А в іншій інтерпретації цієї техніки стібки на тканині розташовуються щільно один біля одного, що створює фактурний ефект. Але у такому випадку для більшої різноманітності вишивка ускладнювалася ритмічним чергуванням довгих і коротких стібків по прямій лінії.

Із різних типів мережок також можна виділити техніку “ришельє”, яка походить від імені видатного французького кардинала Ришельє (1585-1642), але народні назви цієї техніки були найбільш поширені на Закарпатті “pántos” (“стрічкова”), “lábazás” (“ногування”). Особливий поштовх у розвитку

цієї техніки в народному мистецтві надали естетичні особливості стилю Сецесія. Різноманітні інтерпретації техніки ришельє були особливо актуальними в угорських регіонах Колочо, а в ХХ ст. зустрічаються і на Закарпатті. Своєрідність цієї техніки полягає в тому, що на полотні вирізали коло чи квадрат і розташовували у цьому отворі вишитий гладдю рослинний мотив. Назву “ногування” ця техніка отримала за рахунок ниток – “ніг”, що утримують вставлений мотив.

Техніка “bimbóoltés”, або “bűtyök” (“вузлик”) також зустрічається у вишивці угорців Закарпаття. Це єдина ланцюжкова техніка, в якій нитки закріплюються поперечним стібком.

Велике значення в обробці країв вишивки, особливо різних видів одягу (сорочок, спідниць), мала техніка виколювання, яку угорці називають “borsólyuk” (“горохова дірка”) [11]. Структура розташування самих дірок була найрізноманітнішою. Деколи вони розташовувалися в один метричний ряд, іноді по хвилястій лінії, а часто комбінувалися з рослинними мотивами у вигляді маленьких ажурних плям, щільно розташованих одна біля одної. Цю техніку також часто використовують у поєднанні із мережкою та гладдю. Перед виколюванням наносили по колу ткацький шов, а потім гладдю у комбінації із ланцюжковими техніками обробляли край по колу.

Для оздоблення країв вишивки використовували техніку обмітки, яку виконували у властивій угорцям інтерпретації: після першого стібка наступний продовжувався гладдю без сильної затяжки з лівого боку на правий, вгору, потім із виворітної сторони голку просувають на довжину одного стібка так, щоби нитка залишалася під голкою. Деколи стібки обмітки розташовували дуже щільно один до одного, а іноді – на великій відстані. Також зустрічаються вироби, де стібки ритмічно чергуються через два-три рази. У закарпатських вишивках простежується розташування довгих стібків через 4-5 обміток. Були також поширені обмітки із видовженими стібками, якими заповнювали не тільки край, але і всю поверхню орнаменту. Така техніка вишивки була дуже актуальною не тільки в угорського населення, але і в трансильванських румун.

На Закарпатті і одночасно в інших регіонах Трансильванії був поширений городоцький стіб, або як угорці його називають “kalotaszegi nagyirbösos” (“колотосегський великий писаний”). Але тут він з’являється тільки на початку ХХ ст. Технічні прийоми цієї вишивки пов’язані із ланцюжковими техніками, тільки вони відрізняються більш видовженими швами та щільністю у розташуванні.

Висновки. Серед найважливіших чинників, що впливали на розвиток технік вишивання, є нероздільний зв’язок угорської вишивки із західноєвропейськими та азійськими традиціями, які найяскравіше простежуються в рахувальних техніках.

Типологія технік угорської вишивки Закарпаття базується на системному аналізі розвитку традицій вишивання, що вказує на різноманіття технік, серед яких найбільш актуальними виявилися гладь, хрестик, вирізання.

Виявлено, що поряд із техніками, аналогії яким можна зустріти в українській вишивці, існують і такі, які не застосовувалися українцями: техніка “margitxltÿs” (“стібок моргіт”), “laposxltÿs hamis” (“лукава гладь”), а також різноманітна обробка тороків угорської вишивки, що є одним із головних розпізнавальних чинників вишивки угорців Закарпаття.

Література:

1. Fél E. Magyar népi vászonhímzések. – Budapest: Corvina, 1976. – 75 c.
2. Gónczi F. A cifraszűrök készítésének és viselésének eltiltása // Néprajzi Értesito. – 1942. – № XXXIV – С. 268–272.
3. Felhősné Csiszár S. XVII – XVIII sz. Úrasztali terítők a kárpátaljai református templomokban // A Jósa András Muzeum Évkönyve. – 1997-1998. – № XXXIX – XL. – С. 323-346.
4. Ferency K., Palotay G. R magyarországi d'ldl himzesek oltestechnikaja // Himzomesterseg. – Budapest: MTA, 1940. – 56 c.
5. Csiszár-Felhős S. A Beregi keresztaszemes himzés: Album. – Debrecen: Alföldi ny., 1979. – 50 c.
6. Magyar Református Egyházak javainak tára. Kárpátaljai Református Egyház I-IV. I. Máramaros-Ugocsa Egyházmegye // Felhősné Csiszár Sarolta, Küllős Imre, Molnár Ambrus, P. Szalay Emőke. – Budapest: az Országos Református Gyűjtemény Tanács, 1999. – Ń. 1. – 330 Ń.
7. Полянська О. Оздоблення народного одягу угорців та румун Закарпатської області // Закарпатський музей архітектури та побуту. Рукопис (приблизна дата написання – 1971 р.). – 16 с.
8. Lengyel G. Nagyanyáink öröksége. Magyar Nők Országos Tanácsa. – Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 1986. – 155 c.
9. Захарчук-Чугай Р. В. Українська народна вишивка: західні області УРСР. – К., 1988. – 185 с.
10. Lengyel G. Keresztaszemes kézimunkák. Magyar Nők Országos Tanácsa. – Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 1981. – 200 c.
11. Családi kőr // Hetilap. – Emilia, 1861. – № 25. – С. 45-47.